

เมืองนครราชสีมาก่อนการปฏิรูปการปกครอง
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า เมืองนครราชสีมาเป็นหัวเมืองเอกที่มีความสำคัญมากที่สุด
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองรองจากกรุงเทพฯ ฯ หัวเมือง
หัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งตั้งอยู่ในภูมิภาคแห่งนี้ จะเห็นได้จากการที่เจ้าเมืองนครราชสีมาทรงไว้
ซึ่งอำนาจเหนือเจ้าเมืองอื่น ๆ เช่นเป็นผู้เสนอความคิดความชอบ หรือว่ากล่าวตักเตือน
ลงโทษ เจ้าเมืองกรมการเหล่านั้นตามควรแก่กรณี ตัวอย่างเช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นครราชสีมาได้เสนอให้กรุงเทพฯ ฯ แต่งตั้งหลวงราชวงษ์ ผู้ซึ่งได้
รักษาการในตำแหน่งเจ้าเมืองจตุรัส ขึ้นเป็นเจ้าเมืองจตุรัส แทนพระยานรินทรสงคราม
เจ้าเมืองคนเดิมที่ถึงแก่กรรมลง¹ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เจ้าเมืองนครราชสีมา ได้ว่ากล่าวตักเตือนชำระคดีเรื่องพระศรีนครไชย หลวงปลัด หลวง
ยกกระบัตร เมืองรัตนบุรี ซึ่งมีได้มาถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หุจรีตอราชการด้วยการ เบียด
บังเงินค่านาของหลวง และคบกับพวกโจรผู้ร้ายเที่ยวปล้นทำร้ายราษฎร² และได้

¹ ห่องสมุควชิรญาณ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จศ. 1203
(พ.ศ. 2384) เลขที่ 60 ใบบอกเมืองนครราชสีมา ขอให้หลวงราชวงษ์ไปเป็นเจ้าเมือง
จตุรัส.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 1/2 เรื่อง "เบ็ดเตล็ดเรื่องต่าง ๆ".

รายงานกรุงเทพ ฯ ให้ทราบว่า พระไกรสิงหนาท เจ้าเมืองญะเขิว ไม่มาประกอบพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เทียวประพาศทั่วเป็นคนพาลเกะกะเกรง หนีไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเสสทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง¹ เป็นต้น นอกจากนี้ เมืองนครราชสีมายังได้รับความไว้วางใจจากรัฐบาลกลางให้เป็นผู้สอดส่องดูแลการปกครอง และสังเกตพฤติกรรมของบรรดาเจ้าเมืองลาวใหญ่น้อย และเขมรป่าดง ซึ่งตั้งอยู่บนภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว อำนาจทางการเมืองของนครราชสีมาคงกล่าวได้ดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปัจจัยที่ทำให้เมืองนครราชสีมามีอำนาจทางการเมืองสูงสุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1. ที่ตั้งของเมือง หากจะพิจารณาสภาพทางภูมิศาสตร์อันเป็นที่ตั้งของเมืองนครราชสีมาแล้ว อาจกล่าวได้ว่า เมืองนครราชสีมามีสภาพที่ตั้งและสภาพภูมิอากาศที่เป็นอุปสรรคต่อการดำรงชีพของประชาชนพลเมืองชาวนครราชสีมาเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ เมืองนครราชสีมาตั้งอยู่บนที่ราบสูง โคราชซึ่งมีพื้นที่สูงกว่าระดับน้ำทะเลราว 300-400 เมตร มีเทือกเขาสูงที่ทรักันคารหลายเทือกหลายแนวล้อมรอบเกือบจะโดยตลอด ตั้งแต่ทิศตะวันตกเฉียงเหนือลงมาจากทิศตะวันออกเฉียงใต้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เทือกเขาสูงเหล่านี้มีชื่อเรียกว่า เทือกเขาคงพระยาเย็น เนื่องจากสภาพที่ตั้งของเมืองเป็นที่ราบสูงมีภูเขาล้อมรอบ ความแตกต่างของภูมิอากาศระหว่างกลางวันกับกลางคืน และระหว่างฤดูร้อนกับฤดูหนาวมีมาก อากาศจึงร้อนจัดในฤดูร้อน และหนาวจัดในฤดูหนาว ปริมาณน้ำฝนบนที่ราบสูงโคราชแห่งนี้ แมวจะมีจำนวนเฉลี่ยต่อปีสูงกว่าภาคอื่น ๆ แต่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/8 เรื่อง "เบ็ดเสร็จราชการมณฑลนครราชสีมา พระไกรสิงหนาทหนีไปอยู่ฝั่งซ้าย".

เนื่องจากสภาพพื้นดินส่วนใหญ่ของภาคเป็นดินปนทราย จึงไม่อุ้มน้ำ เป็นเหตุให้เกิดความแห้งแล้งและทุรกันดารโดยทั่วไป เมืองนครราชสีมาได้ประสบปัญหาเรื่องน้ำน้ำมาแต่แรก โดยปกติแล้วราษฎรชาวเมืองนครราชสีมาต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลักในการอุปโภคบริโภค บางครั้งฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล หรือมีปริมาณไม่มากพอ ทำให้เกิดภาวะฝนแล้งหรือขาดแคลนน้ำกินน้ำใช้ ในบางครั้งปริมาณน้ำฝนในฤดูฝนก็มีมากจนเกินไป จนกระทั่งไหลมาเข้าท่วมบ้านเรือนในตัวเมืองเป็นตอน ๆ ไป จนต้องคิดหาทางระบายน้ำออกจากตัวเมือง¹ ดังนั้นเป็นต้นปัญหาเรื่องความทุรกันดารและการขาดแคลนน้ำสำหรับอุปโภคบริโภคนั้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าเอกทัศแห่งกรุงศรีอยุธยาเสด็จขึ้นมหาราชเป็นข้าหลวงใหญ่ มณฑลลาวกลาง เมื่อปี พ.ศ. 2434 ได้ทรงเสด็จถึงเมืองนครราชสีมาว่า

. . . ความกันดารในที่เมืองนครราชสีมาเป็นอย่างเอก ในเวลานี้ก็เข้าแล้งน้ำเป็นการทั่วถึงกันทุกคน . . . แล้งติดกันมาหลายปีแล้ว เขาทำนาไม่เต็มภูมิได้ เขาเปลือกในเวลาถึงถึงละบาท ราษฎรรับพระราชทานต้องบ่นกลอย มัน และหน่อไม้ แหวงอบลอพวยพามาหลายสิบครัว ที่เมืองนครราชสีมาเวลานี้ชาวนาพึ่งลงมือปักดำได้ในเดือนกันยายนนี้ แล้งน้ำในปีนี้เป็นอย่างแล้งที่สุด ลำตคองขาดเป็นห่วงเป็นตอน . . . แล้งน้ำก็เป็นอย่างโศโศกรกเกือบจะรับพระราชทานไม่ได้ ก็ต้องจำใจมาเกรอะกรองเอา . . . ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้คนหาสายน้ำหรือขุดขุดหาน้ำอีกในที่ต่าง ๆ ก็หลาย . . . ไม่สำเร็จ แต่ยังคงคิดควยเกล้า ๆ ว่า จะขุดให้พบบึงถึงคานศิลาคงจะได้น้ำ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 14/16 เรื่อง "หนังสือพระยาเจ้าแสนยตีบอกรายงานว่า ได้ขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมา และว่าได้ออกตรวจการอำเภอด่าง ๆ".

จัดเป็นแน่ แลคานศิลาณี . . . ลีคนัก บันคาประสาทหินตั้งปวงคงชุกเอา
ไกล ๆ นั้นเอง ควยที่วักพนมวันชุกลงสี่ศอกก็ถึงคาลศิลา . . . ¹

ถึงแม้ว่าสภาพพื้นที่และสภาพภูมิอากาศของที่ราบสูงโคราช ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองนครราชสีมาจะเป็นอุปสรรคในการดำรงชีวิตอยู่ของชาวเมืองนครราชสีมาอยู่บ้าง แต่ตำแหน่งที่ตั้ง เมืองนครราชสีมาแต่เดิมมานั้น กลับเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ นครราชสีมามีโอกาสพัฒนาการ เมืองต่อหัวเมืองใหญ่รอบ บนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งนี้ เพราะเมืองโคราชเก่าของขอมซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งเหนือลำน้ำลำตะคอง ในเขตตำบลโคราช อำเภอสูงเนินนั้น ตั้งอยู่ ณ จุดรวมของเส้นทางเดินคมนาคมไปมาระหว่างหัวเมืองต่าง ๆ บนที่ราบสูงโคราชกับหัวเมืองทางที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำปราจีนบุรี คือตั้งอยู่บนเส้นทางระหว่างช่องเขาตงพระยาเย็นกับตงพระยากลาง ² ครั้นต่อมาเมื่อ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา โปรดฯ ให้ย้ายเมืองโคราชเก่ากับเมืองเสมาร้าง ไปสร้างใหม่ลึกเข้าไปในดินแดนที่ราบสูงโคราชมากกว่าเดิม คือ ณ บริเวณที่เป็นที่ตั้งของจังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบันนี้ เมืองนครราชสีมาก็ยังเข้าไปอยู่ใกล้กับหัวเมืองอื่น ๆ บนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือแห่งนี้มากยิ่งขึ้น ประกอบกับเป็นหัวเมืองที่มีขนาดใหญ่ มีป้อมปราการที่มั่นคงแข็งแรง และมีคูเมืองล้อมรอบเพียงแห่งเดียว ซึ่งได้รับการก่อสร้างโดยช่างกรุงศรีอยุธยา สภาพที่ตั้งของเมืองนครราชสีมาแห่งใหม่นี้ คงจะมีความเหมาะสมทางการเมืองและเศรษฐกิจอยู่มาก ดังจะเห็นได้ว่า นครราชสีมาในเวลาต่อมาเป็นเมืองที่เป็นทั้งศูนย์กลางการปกครอง การทหาร และศูนย์กลาง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสารกระทรวงมหาดไทยที่ ม. 46/1 เรื่อง "หนังสือราชการของมหาดไทยบอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา".

² มานิต วัลลิโกคม, นำเที่ยวพินายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา, หน้า 43.

การค้าขายระหว่างหัวเมืองต่าง ๆ บนที่ราบสูงโคราช ตลอดจนหัวเมืองประเทศราชลาว กับหัวเมืองในที่ราบลุ่มภาคกลาง¹ เหตุนี้จึงอาจจะกล่าวได้ว่าสภาพที่ตั้งของเมืองนครราชสีมา เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เมืองนครราชสีมา มีอำนาจทางด้าน การเมือง ชัยชนะมาได้

2. ความทรกัณฑ์การของที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือและความห่างไกลจากการควบคุมของเมืองหลวง นับเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้กรุงเทพฯ ไม่อาจเข้ามาปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยตรงได้ อันเป็นอุปสรรคสำคัญอย่างยิ่ง ประการหนึ่งในการปกครองหัวเมืองของรัฐบาลกลาง กล่าวคือ

. . . โดยการที่การคมนาคมในสมัยเดิมไม่สะดวก พันวิสัยที่เสนาบดีจะออกไปตรวจงานเองได้จึงได้แต่ส่งทองคำ ส่งของบั้งค้ำและแบบแผนออกไปให้เจ้าเมืองจัดการ ขอมทำให้เข้าใจคำสั่งแตกต่างกันออกไป การติดตามผลงานยากที่จะรู้ได้ง่าย . . .²

เป็นเหตุให้การปกครองหัวเมืองไม่เรียบร้อยลงไปได้ โจรผู้ร้ายก็ชุกชุมต้องมีข้าหลวงพิเศษจากกรุงเทพฯ ออกไปชำระจับโจรผู้ร้ายอยู่ตามหัวเมืองทั่วไปมิได้ขาด บางที่หัวเมืองเดียวต้องมีข้าหลวงพิเศษถึง 2 คน แต่กระนั้นการโจรผู้ร้ายก็ยังไม่ค่อยจะสงบราบคาบ³

¹ ชูมหวาวิไชย (จัน), "ไปเที่ยวหัวเมืองลาวตะวันออก," วชิรญาณ : 2543.

² กระทรวงมหาดไทย, พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับการกิจของกระทรวงมหาดไทย, เล่ม 1 ภาคที่ 1 และ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นกรมการปกครอง, 2513), หน้า 61.

³ กระทรวงมหาดไทย, รายงานการประชุมเทศาภิบาลรัตนโกสินทรศก 116, หน้า 2.

อันที่จริงแล้วอาจกล่าวได้ว่าอำนาจที่แท้จริงในการปกครองหัวเมืองของ
กรุงเทพฯ ก่อนการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคเมื่อ พ.ศ. 2435 นั้น มีอาณาเขต
จำกัดอยู่เพียงหัวเมืองชั้นในรายรอบกรุงเทพฯ เพียงไม่กี่เมืองเท่านั้น คือ ทิศเหนือ
มีอำนาจปกครองเพียงแค่ เมืองปทุมธานีและนนทบุรี ทางทิศใต้มีอำนาจปกครองเพียงแค่
เมืองสมุทรปราการ เท่านั้น ¹

นอกจากนี้ ความทุรกันดารของเทือกเขาดงพระยาเป็นซึ่งล้อมรอบที่ราบสูงภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ ยังทำให้กรุงเทพฯ ไม่สามารถจะปกครองหัวเมืองลาวและเขมร
ป่าดงบนที่ราบสูงแห่งนี้ได้โดยตรง การออกไปตรวจราชการหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียง
เหนือของข้าหลวงท้องไซ้เส้นทางอ้อม ซึ่งถึงแม้ว่าจะไกลกว่าการเดินทางตัดผ่านเทือกเขา
ดงพระยาเป็นโดยตรงก็ตาม แต่ก็ยังเป็นเส้นทางที่ค่อนข้างสะดวกมากกว่า ข้าหลวงจึง
นิยมใช้เส้นทางเรือจากกรุงเทพฯ อ้อมออกไปยังเมืองปราจีนบุรี แล้วจึงเดินทางด้วย
เกวียนเทียมโคตัดข้ามเทือกเขาบรรทัดเข้ามาในเขตเมืองนางรอง ² มณฑลนครราชสีมา
แล้วจึงเดินทางต่อไปยังหัวเมืองอื่น ๆ ของภาค

ด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้วนี้ กรุงเทพฯ จึงจำเป็นต้องมีผู้แทนที่ไว้วางใจได้
ทำหน้าที่ปกครองดูแลหัวเมืองต่าง ๆ บนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปรากฏว่า
ไม่มีหัวเมืองอื่นใดที่เหมาะสมกับการปฏิบัติภารกิจนี้ได้ดีเท่ากับเมืองนครราชสีมา ซึ่งได้รับ
มอบอำนาจให้ปกครองดูแลหัวเมืองทางภาคนี้มาก่อนเป็นเวลานานแล้ว

¹ Tej Bunnag, The Provincial Administration of Siam, 1892-1915 (Bangkok : Duang Kamol, 1977), pp. 18-19.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม 2. 14/13 เรื่อง "พระพรหมภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑล
นครราชสีมา".

3. ความสำคัญทางคานเศรษฐกิจ แม้ว่าสภาพพื้นดินและคินฟ้าอากาศบนที่ราบสูงโคราชจะเป็นอุปสรรคที่สำคัญประการหนึ่งในการทำมาหาเลี้ยงชีพของราษฎรชาวเมืองนครราชสีมาก็ตาม แต่ที่ตั้งของเมืองซึ่งอยู่ในตำแหน่งอันเป็นศูนย์กลางการติดต่อคมนาคมระหว่างหัวเมืองต่าง ๆ บนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หัวเมืองลาวประเทศราชริมฝั่งแม่น้ำโขง กับหัวเมืองในที่ราบลุ่มภาคกลางของประเทศ ก็ยังผลให้นครราชสีมามีฐานะเป็นเมืองศูนย์กลางการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าชนิดต่าง ๆ จากกรุงเทพฯ ส่งไปตามตลาดย่อย ๆ ทั่วทั้งภาค ชาวเมืองนครราชสีมาจำนวนไม่น้อยประกอบอาชีพในการค้าขาย ส่วนเทือกเขาคงพระยาเยื้องอันสูงชันและทุรกันดาร ซึ่งอาจจะเป็นอุปสรรคในการคมนาคมนั้น แต่กลับเป็นแหล่งอุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติจำพวกสัตว์ป่านานาชนิด และผลิตผลจำพวกของป่าซึ่งมีคุณค่าทางเศรษฐกิจเป็นจำนวนมาก กังนัสนสินค้าของเมืองนครราชสีมา นอกจากข้าวแล้วก็มีผลิตผลที่ไคจากป่า เช่น หนังสื่อ หนังสี่ หนังสี่โค หนังสี่กระบือ หนังสี่กวาง เขากวาง เขาทราย คิงูเหลื่อม คีไคป่า ผลเร็ว ชัน น้ำมันยาง น้ำผึ้ง ฝรั่ง ก่ายาน ไม้เนื้อแข็ง ไม้เนื้ออ่อน¹ เป็นต้น ฐานะทางเศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมา นับว่าอยู่ในระดับที่ค่อนข้างดี เพราะราษฎรนอกจากจะสามารถประกอบอาชีพในการเพาะปลูกแล้ว ยังเก็บของป่าค้าขายไคอีกด้วย เงินภาษีอากรซึ่งเป็นรายได้ของเมืองและเป็นรายได้ที่จะต้องส่งให้กับรัฐบาลนั้น จึงมีจำนวนมากพอที่จะจับจ่ายใช้สอยในราชการไค คิงปรากฏว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เสด็จขึ้นไปจักราชการหัวเมืองลาวกลาง ณ เมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2434 (รศ. 110) นั้น เฉพาะเงินรายได้ของเมืองนครราชสีมาที่เก็บไคจากากรสุรา และากรบ่อนเบี้ย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้ชาหลวงไคจับจ่าย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เรื่องเดียวกัน.

ใช้สอยประจำเดือนนั้น ก็นับว่าพอเพียงทำให้ข้าหลวงไม่ขัดสนแต่ประการใด¹ เศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมาขยายตัวขึ้นเป็นลำดับ เมื่อทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ - นครราชสีมา เปิดดำเนินการใน พ.ศ. 2443 ซึ่งจะได้อีกกล่าวถึงในโอกาสต่อไป

การที่เมืองนครราชสีมามีฐานะทางเศรษฐกิจที่มั่นคง สามารถเลี้ยงตัวเองได้ และไต่หน้าทีเป็นศูนย์กลางรวบรวมแรงรักเงินส่วยสาอากรประเภทต่าง ๆ จากบรรดาหัวเมืองลาวและเขมรในภูมิภาคนี้มาตั้งแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เมืองนครราชสีมามีอำนาจและอิทธิพลเหนือหัวเมืองต่าง ๆ ในดินแดนแถบนี้ด้วย

4. ผู้ปกครองและพลเมืองชาวนครราชสีมา ผู้ปกครองและชาวเมืองนครราชสีมา นับเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เมืองนครราชสีมาได้รับความไว้วางใจให้เป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองสูงสุดในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กล่าวคือ ในส่วนของผู้ปกครองเมืองนครราชสีมา ตั้งแต่เมื่อแรกสร้างเมืองในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น ผู้ปกครองเมืองนครราชสีมาหาใช่เป็นชนชาวพื้นเมือง ซึ่งในขณะนั้นได้แก่ชนชาติเขมร เป็นส่วนใหญ่แต่อย่างใดไม่ พระยามราช (สังข์) และเจ้าเมืองนครราชสีมาคนต่อ ๆ

ศูนย์วิทยพัทยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/3 เรื่อง "กรมหมื่นสรรพลัทธิจักราชการทางเมืองนครราชสีมา".

² ต. อมาตยกุล, ของดีในประวัติศาสตร์และโบราณคดี, หน้า 326.

มา ล้วนเป็นบุคคลที่ถูกส่งมาจากเมืองหลวง หรืออย่างน้อยก็เป็นเชื้อสายของคนเหล่านี้¹ ปรากฏว่าเจ้าเมืองนครราชสีมา ส่วนใหญ่เป็นคนสนิทหรือชอบและเป็นทีไว้วางใจของรัฐบาล กลางมาโดยตลอด

ในค่านชาวมืองนครราชสีมาเองนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นพลเมืองที่มีความเข้มแข็ง สามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และเชื่อฟังผู้นำ เป็นเหตุให้เมืองนครราชสีมา มีอำนาจทางการ เมืองที่เข้มแข็ง เค็ดเคี่ยว ดังปรากฏในประวัติศาสตร์หลายตอนซึ่งสนับสนุน

¹ จดหมายเหตุนครราชสีมา, พิมพ์สนองคุณเจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น ๗ ราชสีมา) และเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์ ๗ ราชสีมา) วันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2497, หน้า 54.

"เจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น) เป็นญาติกับพระยาพิชัยดาบหัก เดิมรับราชการเป็นที่ยกกระบัตรเมืองพิมาย ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยานครราชสีมา ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เคนำทัพกรุงธนบุรีไปปราบนครเวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. 2321 เมื่อตีราชอาณาจักรที่เวียงจันทน์ ภรรยาเจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น) ถึงแก่กรรมลง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงพระราชทานคุณยวน หรือจวนให้เช่นเดียวกับที่ได้พระราชทานคุณปรากฏให้กับเจ้าพระยาณรงค์ไชยสงคราม (พิชัย) คุณยวนขณะนั้นมีภรรยาแล้ว เจ้าพระยานครราชสีมารับไว้เป็นแม่เมือง เมื่อครบกำหนดคุณยวนให้กำเนิดทารกเป็นชาย นามว่าทองอินทร์ ซึ่งต่อมาทองอินทร์ผู้นี้ ก็คือ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์) ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั่นเอง บุตรและนัดดาของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์) ได้สืบเชื้อสายเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาคนต่อ ๆ มาอีก ในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ เจ้าพระยานครราชสีมา (เมฆ) และพระยากำแพงสงคราม (จัน) ขาหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา".

ขอความนี้ เช่น ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เจ้าพระยามรธา (สังข์) เป็นผู้นำชาวเมืองนครราชสีมาแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระเพทราชา จนกรุงศรีอยุธยาต้องยกกองทัพมาปราบถึง 2 ครั้ง จึงส่งบราบคาบลงและเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 กรมหมื่นเทพพิพิธ โอรสองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ก็ได้รวบรวมสมัครพรรคพวกตั้งมั่นอยู่ในเขตเมืองนครราชสีมา หวังจะกอบกู้เอกราชของชาติคืนจากพม่า จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพมาปราบ เมื่อปี พ.ศ. 2311 ต่อมาเมื่อเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ใน พ.ศ. 2369 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คุณหญิงโม และชาวเมืองนครราชสีมาได้รวมแรงรวมใจกันต่อต้านกองทัพเจ้าอนุวงศ์อย่างเข้มแข็ง ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ความเข้มแข็งและความร่วมมือร่วมใจกันของผู้นำปกครองและชาวเมืองนครราชสีมา นับเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ช่วยเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาให้เป็นที่เกรงขามแก่หัวเมืองอื่น ๆ ในท้องถิ่นเดียวกันได้

5. กำลังทหาร เป็นแสนยานุภาพประการหนึ่งที่สนับสนุนอำนาจทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา เนื่องจากเมืองนครราชสีมาแต่เดิมนั้นมีฐานะเป็นหัวเมืองพระยานคร หรือหัวเมืองชั้นนอก ซึ่งอยู่ห่างจากราชธานีออกไปเป็นระยะทางไกล และมีเมืองชั้นของตนเอง มีความจำเป็นที่จะต้องมียกกองกำลังทหารภายใต้การบังคับบัญชาของเจ้าเมืองไว้คอยปกครองดูแลหัวเมืองของตน และเมืองชั้นอื่น ๆ ด้วย นครราชสีมาจึงเป็นหัวเมืองหนึ่งที่มีกำลังทหารของตนเองจัดในแนวเดียวกับกำลังทหารของเมืองหลวง กองทหารเมืองนครราชสีมาเคยมีส่วนช่วยเป็นกำลังสำคัญของเมืองหลวงในการสงครามและการรักษาความสงบสุขของบ้านเมืองอยู่เสมอ เช่นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา นครราชสีมาได้มีส่วนในการยกกองทัพไปรบกับเชียงใหม่ และเมื่อพม่ายกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยาครั้งหลัง ใน พ.ศ. 2308 กองทัพเมืองนครราชสีมา ก็ถูกเกณฑ์ไปช่วยรักษาพระนคร นอกจากนี้ในสมัยกรุงธนบุรี นครราชสีมาก็เป็นกำลังสำคัญในการยกทัพไปตีนครเวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. 2321 อีกด้วย ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าการที่เมืองนครราชสีมาที่มีกองทหารของตนเอง และได้ออกทำหน้าที่ปฏิบัติกรรบอยู่เสมอ ๆ

เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งซึ่งส่งเสริมให้เมืองนครราชสีมามีอำนาจเหนือหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคเดียวกัน

สภาพบ้านเมือง

นครราชสีมาเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีความสำคัญมาแต่เดิม¹ ลักษณะของเมืองนครราชสีมาคล้ายกับเมืองนครศรีธรรมราช กล่าวคือ ตัวเมืองมีขนาดเท่ากัน แต่เมืองนครราชสีมามีบ้านเรือนมากกว่า มีถนนสายใหญ่และงดงามกว่า ประตูเมืองมี 4 ด้านเช่นเดียวกับประตูเมืองนครศรีธรรมราช แต่ที่ประตูเมืองนครราชสีมาไม่มีลิ้นแล² ถนนใหญ่ในเมืองนครราชสีมา มีขนาดกว้าง 4 วา ตัดกันเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีถนนสายกลางเมืองเช่นเมืองนครศรีธรรมราช ภายนอกเมืองมีบ้านเรือนราษฎรต่อเนื่องกันไป ห่างจากตัวเมืองไปทางทิศตะวันตกราว 250 เส้น เป็นสวนหมาก และมะพร้าวเป็นพื้น มีหมู่บ้านอยู่ห่างกันประมาณ 50, 100-200 เส้น บ้านปลูกเป็นหย่อม ๆ ละ 50-100 หลังคาเรือน ตลาดที่ทำการค้าขายของชาวจีนเป็นตึกคินเทือกกับตึกกลิ้ง ใช้ไม้สีนาคา ที่เป็นพื้นที่อยู่อาศัยนั้นน้อย³ ตึกโรงเรือนในเมืองมี 2 ห้องบ้าง 3 ห้องบ้าง ตึกนั้นก่อด้วยอิฐดินดิบ หลังคาใช้ไม้ไผ่รวกสาน ลายซัดตรู แล้วใช้โคลนพอก มีหลังคามุงแฝกอยู่ข้างบนอีกชั้นหนึ่ง เพื่อไม่ให้หลังคาคินถูกฝนโคลนจะละลาย ฝาผนังนั้นเอาทรายอ่อนสีแดงละลายน้ำทา ในท้องตึกต้องยกฐานนอนและไว้สิ่ง-

ศูนย์วิทยพัทยาการ

¹ ชุนมหาวิไชย (จีน), "เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก,"
วิธีวิทยา 15 (ตุลาคม-มีนาคม รศ. 115) : 2543.

² สิ่งที่ตั้งไว้ในประตูเพื่อกำบังภายใน.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/1 เรื่อง "หนังสือราชการของมหาดไทย บอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา".

ของต่าง ๆ เรือนไข่มุ่เต็งรังท่าเสา ปุ่มด้วยไม้กระดานบ้าง ไม้ไผ่สับเป็นฟากบ้าง ผาทรูใบปรือ หลังคามุงแฝก รั้วบ้านทำด้วยเสาตาก ใหญ่รอบ 2 กำ ต้นไม้ในพื้นบ้าน พื้นเมือง มีต้นหมาก ต้นมะพร้าว และต้นหม่อมมาก ¹ ที่ว่าการและบ้านเรือนข้าราชการ อยู่ในกำแพงเมืองทั้งสี่ด้าน ทางทิศตะวันออกของกำแพงเมืองค่านนอกนั้น มีบึงขนาดใหญ่ สำหรับขังน้ำไว้เลี้ยงสัตว์พาหนะ เรียกว่า "หัวทะเล"

ในด้านการคมนาคมนั้น แม้ว่าเมืองนครราชสีมาจะตั้งอยู่บนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีเทือกเขาสูงกั้นขวางตลอดแนวของภาค เป็นเหตุให้หัวเมืองต่าง ๆ บนที่ราบสูง เกือบจะถูกตัดขาดจากเมืองหลวงของประเทศ ซึ่งตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มภาคกลาง แนวเทือกเขาสูงที่เป็นเขาเขื่อนกันเมืองนครราชสีมาเอาไว้เวลานั้น เริ่มจากทิศเหนือของเมืองชัยภูมิโอบมาทางทิศตะวันตกถึงตะวันออกเฉียงใต้ ต่อเนื่องกันเป็นเทือกเดียว มีลักษณะเป็นภูเขาหินปูน มีต้นไม้ขึ้นหนาที่บเป็นดง เรียกกันว่า ดงพระยาไฟ ² ดงพระยากลาง ดงอิจานเป็นต้น ³ แต่เมืองนครราชสีมาก็ยังเป็นเมืองที่มีความสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองศูนย์กลางการปกครองหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเป็นตัวแทน

¹ เรื่องเดียวกัน.

² ตามจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเมืองนครราชสีมาทางดงพระยาไฟ ทรงพระราชดำริว่า ดงพระยาไฟเป็นดงเย็นไม่ควร เรียกดงพระยาไฟให้คนครั้นคร้าม จึงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขอเปลี่ยนนามให้เรียกเสียว่า ดงพระยาเย็น แต่นั้นมาจึงเรียกว่า ดงพระยาเย็น.

³ พระยาเพ็ชรบูรณ์, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 2.

กำกับการปกครองดูแลหัวเมืองประเทศราชลาวตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองศูนย์กลางการค้าของหัวเมืองลาวทั้งปวง¹ อีกด้วย

การคมนาคมระหว่างเมืองนครราชสีมากับหัวเมืองต่าง ๆ ในที่ราบลุ่มภาคกลาง ตั้งแต่เมื่อก่อนสร้างทางรถไฟนั้น ต้องเดินข้ามของเขาเขื่อนขึ้นลงไปมา ซึ่งมีเส้นทางเป็นของเขาอยู่หลายทางดังนี้ คือ²

1. ช่องคองพระยาไฟ หรือที่เรียกกันว่าช่องปางสวอง อยู่ในเขตอำเภोजันทัก เป็นระยะทางขึ้นลงระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองสระบุรี ใช้เกวียนเป็นพาหนะได้
2. ช่องคองพระยากลาง หรือเรียกกันว่าช่องนางสระดม อยู่ในเขตอำเภอกันชนทศ เป็นเส้นทางลงไปไชยบาดาล (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดลพบุรี) ราษฎรใช้เส้นทางนี้ซื้อขายโคกระบือตอนขึ้นลงกันเป็นส่วนมาก แต่ใช้เกวียนไม่ได้
3. ช่องตะโก อยู่ในเขตอำเภอนางรอง (จังหวัดบุรีรัมย์) เป็นช่องทางหลวงไปรัฐประเทศลงไปยังเขมรต่ำ เป็นทางเกวียนบรรทุกสินค้าจากเขมร มีปลาแห้งปลาขี้เกลือ เป็นต้น นำขึ้นมาจำหน่ายที่เมืองนครราชสีมา
4. ช่องบ้านกรวด ช่องบาระณะ เป็นทางขึ้นลงระหว่างจังหวัดบุรีรัมย์กับสวายจิก แคนฝรั่งเศส
5. ช่องกุ่ม ช่องสะแกราด ช่องขี้ดีค้อ หรือช่องบุขุนนท์เรียก เป็นทางขึ้นลงระหว่างนครราชสีมากับปราจีนบุรี

¹ ชุนมหาวิไชย (จัน), เรื่องเดิม.

² พระยาเพ็ชรปำณี, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467,

6. ช่องเขาตาวัว เขตอำเภอจันทิ และช่องกระบอก อำเภอจตุรัส (ปัจจุบัน อยู่ในเขตจังหวัดชัยภูมิ) เป็นทางลงไปไชยบาดาล

7. ช่องสามพันลาน อำเภอจตุรัส เป็นช่องทางลงไปเพชรบูรณ์ มีคนเดินขึ้น-ลงบ้างในฤดูแล้ง แต่ใช้เกวียนไม่ได้

สำหรับเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองนครราชสีมา กับหัวเมืองอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่บนที่ราบสูงด้วยกันนั้น เป็นเส้นทางบกที่ใช้พาหนะเกวียนและโคต่างสำหรับบรรทุกผู้คนและสินค้า เส้นทางที่สำคัญมีอยู่ 3 ทาง คือ ทางไปเมืองอุบล ทางไปเมืองอุตรธานี และทางของตะโกไปเมืองปราจีน¹ การคมนาคมทางน้ำนั้นเกือบใช้ไม่ได้เลย เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองดอน ไม่มีแม่น้ำใหญ่ที่จะไปมาค้าขายทางไกลได้ มีแต่ลำน้ำมูลแห่งเดียวซึ่งเพิ่มไปด้วยเกาะแก่ง เดินเรือลำบาก แต่ก็พอใช้เดินเรือได้ในฤดูฝนอย่างเดียว

พาหนะที่ใช้ในการเดินทางที่สำคัญ ซึ่งใช้ทั้งในราชการและรับส่งสินค้าเดินทางไปทางตลอดถึงกันทุกหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก็คือ เกวียนเทียมด้วยโค หรือ เกวียนเทียมด้วยกระบือก็มีบ้าง แต่เป็นส่วนน้อย ไม่นิยมใช้กระบือเพราะกระบือไม่ทนความร้อน และเดินทางไกลไม่ได้ดีเท่ากับโค ฉะนั้นการทำเกวียนไว้ใช้เป็นพาหนะในการเดินทางจึงเป็นหัตถกรรมพื้นเมืองอย่างหนึ่ง เป็นอาชีพของชาวเขมรส่วนมากซึ่งได้เข้ามาอาศัยอยู่ในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือแห่งนี้ เกวียนที่ทำขึ้นมี 2 ชนิด² คือ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 14/16 เรื่อง "หนังสือพระยาจาแสนบด็อบกราบว่า ได้ขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมา และว่าได้ออกตรวจการอำเภอต่าง ๆ".

² พระยาเพ็ชรปำณี, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467, หน้า 21.

เกวียนขนอน มักใช้ เป็นเกวียนสำหรับนั่งนอนเดินทางบรรทุกสิ่งของที่ไม่หนักนัก
เกวียนสาสี โดยมากใช้บรรทุกไม้ และปศุสัตว์สิ่งของทั่วไป

ล้อเกวียนถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่สุดของเกวียน ต้องทำหน้าที่ขับเคลื่อนพาคนพาภาระแตกไปตามทางที่เป็น ทราย กรวด หิน เป็นเหตุให้ล้อเกวียนสึกหรือไถ่โดยรวดเร็ว ฉะนั้นล้อเกวียนจึงต้องทำด้วยไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้พยุง ไม้ประคู้ ไม้กราด เป็นต้น แต่เรือนเกวียนนั้นต้องเลือกไม้เบา เหนียว ประทุนเกวียนนั้นสานด้วยไม้ไผ่ทอเข้าเปลือกกระโดน ปนสีด้าสอดคืบลานหรือใบจาก ใช้กันฝนได้ดี การทำเกวียนนั้นล้วนแล้วด้วยเครื่องมือเครื่องผูกมัด แต่ดูเรียบร้อยไม่วอระเหวเหมาะสมกับภูมิประเทศที่ราบสูง เมื่อยังไม่มีพาหนะอื่นที่ดีกว่ามาใช้แทน

สถาปัตยกรรมเมือง

พลเมืองนครราชสีมาส่วนมากเป็นคนไทย แต่พูดจาไม่เหมือนสำเนียงไทยแท้ พังสำเนียงคล้ายลาวตะวันออกและเขมร¹ สังฆราชบาลเลอแก้วซ์ บาทหลวงชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาอยู่เมืองไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวว่า พลเมืองของเมืองนครราชสีมาครึ่งหนึ่งเป็นคนสยาม อีกครึ่งหนึ่งเป็นคนเขมร จำนวนประชากรมีประมาณ 60,000 คน แต่ในหัวเมืองมีเพียง 7,000 คนเท่านั้น² นอกจากชาวไทย ชาวเขมรแล้วยังมีคนที่มีเชื้อสายชนบทรรมเนียมและภาษาลาวปนอยู่ รวมทั้งมีชาวจีนซึ่งประกอบอาชีพทางการค้าขายเป็นส่วนใหญ่ คนจีนที่เมืองนครราชสีมาส่วนใหญ่มีความเป็นอยู่อย่างไทย ๆ แต่งตัวเป็นไทยหรือลาวปน ผมงิ้วยาวบาง ตัดสั้นบ้าง ไม่ใคร่มีเงินเปีย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ชุนมหาวิไชย (จัน), "เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวตะวันออก," วชิรญาณ . 2444.

² สังฆราชบาลเลอแก้วซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2506), หน้า 29.

เท่าใดนัก¹ ครั้นเมื่อฝรั่งเสศขออนุญาตตั้งสถานกงสุลขึ้นที่เมืองนครราชสีมา จึงปรากฏว่ามีชาวฝรั่งเสศเข้ามาอาศัยอยู่ในตัวเมืองนครราชสีมาด้วย ชาวเมืองนครราชสีมาในนั้น อธิษาศัยไม่เหมือนคนทางอื่น ไม่คอยชอบคบคนแปลกหน้า ทำทางกลัว ๆ เลี่ยง ๆ เพราะ

“ . . . คุณตามคนที่มาแต่กรุงเทพฯ . . . นานกว่าคนบ้านนอกมิใช่เป็นแต่ชาวทาสเขา แลคนในเมืองเขาไม่มีใครจะให้พบด้วย มักเป็นคนโกงประเดี้ยวพานชื้อขายเอา เช็ดไม่ทันเขา . . . ”²

พลเมืองชาวนครราชสีมาในนั้นโดยส่วนมาก ยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง นับถือพุทธศาสนาสืบต่อกันมา ดังปรากฏว่ามีวัดและสำนักสงฆ์หลายแห่งในเมืองนครราชสีมา พระพรหมภิบาล ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อได้ออกไปตรวจราชการที่มณฑลนครราชสีมา ได้ตั้งข้อสันนิษฐานว่า แต่เดิมผู้คนทีอาศัยอยู่ในบริเวณเมืองนครราชสีมา คงจะเคยนับถือศาสนาพราหมณ์ฮินดู หรืออย่างน้อยศาสนาพราหมณ์ฮินดูก็คงจะเคยแผ่อิทธิพลเข้ามาสู่บริเวณนี้ เพราะสังเกตเห็นว่า “ . . . มีกุศและปราสาทศิลาอายุย ๆ หลายแห่ง แต่ก่อนศาสนาพราหมณ์ฮินดูแตกงมาแพร่หลายอยู่มาก จึงได้มีเทวสถานมากนัก แต่แทนร่างที่พวกฮินดูบูชาถูกพินัน ชาวพุทธเจ้าไปได้เห็นหลายสิบแทน . . . ”³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/1 เรื่อง "หนังสือราชการของมหาดไทย บอกรับหลวงเมืองนครราชสีมา".

² เรื่องเดียวกัน.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2/14 เรื่อง "พระพรหมภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา".

นอกจากนี้แล้วยังมีการนับถือผีและเชื่อในไสยกลางอย่างมั่นคงสืบเนื่องกันมาเป็นเวลานานแล้ว ถือกันว่าสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์มีอิทธิฤทธิ์ที่อาจจะบันดาลความทุกข์สุขป่วยไข้ให้บังเกิดขึ้นหรือหายได้ ตามหมู่บ้านชนบทจึงมีศาลพระภูมิเรียกกันว่า "ตาปู่" ปลูกเป็นโรงขนาดเล็ก บนศาลไม่มีรูปร่างอะไรเลย นอกจากไม่ทำเป็นรูปคาบและป็นวาง เกะกะอยู่กับรูปโค กระบือป็นอีก 2-3 ตัว ปีหนึ่งก็ทำของไปบวงสรวงเช่นไหว้ครั้งหนึ่ง ยึ่งไปกว้านนั้นยังมีการนับถือ เจ้าทุ่ง เจ้าป่า เจ้าน้ำ เจ้าเขา เช่นพวกที่ไปเที่ยวยิงสัตว์ป่า เมื่อจะไปป่าโคกก็ท่องบูชาเทพเจ้าประจำป่า โดยให้หมากพลูสักคำหนึ่งเป็นการเคารพ บอกกล่าว แล้วสำรวจภิกษิยาวาจาซึ่งเรียกกันว่า "กรรม" ถ้าหากไม่บูชาเจ้าป่าถือกันว่า จะไม่พบสัตว์ที่ต้องการ หรือถ้าพบก็หาถึงถูกไม่ เพราะผีคือป่าหรือเพราะว่าบ้านั้นศักดิ์สิทธิ์

สำหรับเรื่องการศึกษาชั้น วัคยังคงเป็นสถานศึกษาและเป็นศูนย์กลางทางสังคมของคนไทยอยู่อย่างมั่นคง พระสงฆ์เป็นที่เลื่อมใสของประชาชนพลเมือง สามารถแสดงธรรมเทศนาสั่งสอนชักจูงอุมาสกอุมาศิก้าให้ตั้งอยู่ในความประพฤติที่ดี และมีสถานความเป็นอยู่ที่เป็นสุขพอควรแก่อัศภาพของแต่ละบุคคล ในเรื่องของการอบรมสั่งสอนให้ความรู้แก่กุลบุตรนั้นอาจกล่าวได้ว่า

. . . ย่อมเป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ทั้งหลายซึ่งมีภาระอุปการการพระพุทศาคาสนาผู้ใหญ่น้อยตั้งแต่เจ้าคณะมณฑลลงไปโดยลำดับ ที่จะเอาใจใส่แนะนำพระเจ้าพระสงฆ์ทั้งหลายซึ่งปกครองกุลบุตรที่มาเป็นศิษย์วัด ให้สั่งสอนวิชาความรู้แก่ศิษย์ของตนทั่วไปให้สมควร อยาบคายให้เกียจคร้านแลใช้เวลาให้เปลืองโดยไม่เป็นประโยชน์ . . . ¹

¹ "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของกระทรวงธรรมการ," พระราชหัตถ์เลขา ทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 17 มีนาคม 2507 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507), หน้า 100.

ในด้านประเพณีการเล่น แม้ว่าชาวเมืองนครราชสีมาจะมีประเพณีการทำบุญที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาหลายอย่าง เช่นเดียวกับชาวหัวเมืองลาวอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ประเพณีการส่งน้ำพระในวันตรุษสงกรานต์ การทำบุญเนื่องในวันเข้าพรรษา บุญพระเวส (เทศน์มหาชาติ) เป็นต้น แต่เมืองนครราชสีมาก็มีประเพณีการเล่นที่นิยมกันในพื้นบ้านพื้นเมืองสืบต่อกันมา ซึ่งมีลักษณะเฉพาะตามเชื้อชาติของประชาชนดังนี้ คือ

คนไทย นอกจากการชกมวยซึ่งเคยปรากฏว่าเป็นแหล่งนักมวยแห่งหนึ่งในพระราชอาณาจักรแล้ว นครราชสีมาก็ยังนิยมเล่นเพลงพื้นเมืองที่ชาวกรุงเรียกว่า "เพลงโคราช" ผู้เล่นเป็นหญิงชายข้างละอย่างน้อย 2 คน ตั้งตนว่ากันไปในทางเกี้ยวพาราสีกัน หยาบบางไม่หยาบบาง ไม่ตองจัดเป็นรูปเรื่องแต่อย่างใด ไม่ตองมีพิณพาทย์รูดตะโพน ไม่ตองตกแต่งเครื่องอย่างหนึ่งอย่างใด แต่หญิงที่เล่นเพลงนิยมว่าตองเป็นหญิงสาวที่ยังไม่มีสามี แต่ฝ่ายชายที่เล่นเพลงไม่มีกฎเกณฑ์จำกัด¹ คงมีบทขับร้องที่นิยมแพร่หลายกันว่า

(ชาย)	ทุกวันนี้พี่เหี่ยวหานาง	เปรียบเหมือนหนึ่งกวางหาหนอง
	ทุกวันนี้พี่เหี่ยวหาน้อง	เปรียบเหมือนหนึ่งพรานหาเนื้อ
	ไอ้เหมือนคานน้อยหามหนัก	ไม่รู้อะไรจะหักลงเมื่อไร
	ทุกวันนี้พี่วิ่งตามเกียน	ทุกวันนี้พี่เวียนตามเกี้ยว
	แต่ตาชายนองก็ไม่เหลียว	เลยแม้อุหลาบสวนหลวง
	ไอ้แม่กัญญาเนื้อเย็น	เจ้าชวงไม่เห็นในดวงใจ ²

¹ พระยาเพชรบูรณ์, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467, หน้า 31.

² ประสิทธิ์ กายกอลอน, ภาษากวีวัฒนธรรม, หน้า 53.

พวกลาว มีการละเล่นเรียกตามภาษาพื้นเมืองว่า "หมอลำ" เล่นคล้ายเพลง
แต่ใช้ภาษาลาว อาจเล่าเรื่องไปตามนิยายโบราณ หรือเล่าเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น
และอาจลำเกี่ยวกับระหวางชายหญิง เล่นได้ทั้งแต่ข้างละหนึ่งคนขึ้นไป จะมีคนเป่าแคน
คลอไปควยหรือไม้ก่ได้ ถ้าไม่มีแคนเรียกว่า "หมอลำ" ถ้ามีแคนเรียกว่า "หมอลำ-
หมอแคน" ก็มีตัวอย่างการลำแก่เกี่ยวกับบางตอนดังนี้

ทั้งเคอเจ้าพวกหมอชายฮาม	ฉันสิบอกไปตามครองมีดีชาย
เดินได้จักแบ่งไว้มีอยู่เจ็ดคน	โหม้นหายกังวลความชมของบ่าว
คงสียกมากลาวให้เห็นเหตุผล	เบิ่งตัวคนก็คือนั้นละ
แต่มีคลักษณะโจบคือกัน	นี่แหละขอสำคัญให้พากันสังเกต
ลางคนเพศขึ้นใหม่แพรงาม	ยามเมื่อแลงเตี้ยวหาคบขู
เอือนบอยู่เหี้ยวหาช่าบาย	อยากไห้ชายเบิ่งเห็นแลวมัก
ไห้ชายซักถามข่าวไปมา	การพูดจาหัวเหี้ยวแทน
นี่ละตั้งโศกแทนซิมมันทาง	ลางคนพลางเวาแต่เป็นบ่าว
หายไห้ชายฮูข่าวว่าโศกนี้ดี	ลางคนมีวาจาหยาบช่า
ปากแกกลาบมวนหูก	ลางคนบ่เป็นทาอยู่
ปวคนำฮูหอมปากหา	จนได้ไห้ชายเขาหลอก
หญิงปลิ้นปลอกอย่างนี้มีหลาย	โใจมันอยากเป็นนาง เบี้ยครูผู้ใหญ่
ลางคนได้ตามบ่าวทางไกล	พอแม่ตกใจดูพอลูก
ลางคนถูกชายล่อจนมาน	นี่แหละอนาจารชายหน้าพ่อแม่
บ่าวไปแะหมหลอกหยอกนาง	ฮูว่าเขาคัวพลางเป็นหยิงจิงเซอ
ไห้เขาหลอกหลายเทื่อจนบ่าวสาวลือ	จนไคลงมือเล่นนำยูบ่าว ¹

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55-56.

พวกเขมร มีการละเล่นเรียกว่า "เขมรเจรีียง" วิธีการเล่นและจำนวนคนเล่นคล้ายกับการเล่นเพลงโคราชและหมอลำ เป็นแต่ใช้ภาษาเขมรเล่นเป็นเรื่อง มี โทนใบหนึ่ง หรือสองใบ กับกรับ (ใช้ขยับคล้ายเสภา) คุหนึ่ง บางทีก็มีชลุ่ยกับซออีกอย่างละอันหนึ่ง เป็นเครื่องดนตรีประกอบ ¹

การทำมาหากินของประชาชน

ชาวเมืองนครราชสีมาส่วนใหญ่ประกอบอาชีพหลักดังนี้ คือ

1. การกสิกรรมและเกษตรกรรม ได้แก่การทำนา ทำไร่ ทำสวนและเลี้ยงสัตว์ สัตว์ที่เลี้ยงมีทั้งชนิดที่เลี้ยงเพื่อเป็นอาหาร เพื่อใช้แรงงานและเพื่อการค้า เช่น สุกร เป็ด ไก่ โค กระบือ เป็นต้น ราษฎรได้ออกไปตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนทำไร่เลี้ยงโคฝูงอยู่ในที่ดอน ซึ่งเหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์อยู่หลายตำบล และได้นำสัตว์เลี้ยงจำพวก โค กระบือ ลงไปจำหน่ายตามหัวเมืองในทีราบต่ำ เช่น เมืองสระบุรี พระนครศรีอยุธยา เพชรบูรณ์ เป็นต้น บางทีพวกราษฎรในหัวเมืองเหล่านี้ก็ได้พากันเดินทางมาซื้อขายเอาลงไปเองก็มาก เส้นทางคมนาคมยานเทือกเขาคงพระยาเย็นที่ราษฎรนิยมใช้เดินทางขึ้นลงระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองอื่น ๆ เพื่อการค้าคือซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าซึ่งกันและกัน ได้แก่ ของคงพระยากลาง ราษฎรนิยมทอนโคกระบือขึ้นลงไปทางไชยบาดาลกันเป็นส่วนมาก และของตะโก เป็นทางเกวียนบรรทุกสินค้าจากเขมร มีปลาหาง ปลากรอม ปลาแห้ง เป็นต้น นำขึ้นมาจำหน่ายที่เมืองนครราชสีมา

2. การทอผ้าและการหัตถกรรมพื้นเมือง ส่วนใหญ่ราษฎรชาวเมืองนครราชสีมาที่อาศัยอยู่ตามชนบท มักจะเลี้ยงไหม ปั่นด้าย และทอผ้าไว้ใช้สอยเอง เมื่อเหลือใช้ก็ซื้อขายเป็นสินค้า แต่วิธีการทอผ้าเป็นงานละเอียด ลำบาก ต้องเสียเวลามาก ในเวลาต่อมาการจำหน่ายสินค้าผ้านอกได้ออก ๆ เจริญเข้าไปจนถึงเขตชนบทมากขึ้น จึงทำ

¹ พระยาเพชรปानी, เรื่องเดิม.

ให้การปันคาย หอผ้า ลคนอยลง ยังคงเหลือแต่การเลี้ยงไหม และทอผ้าไหมเป็นสินค้า ซึ่งมีพวกพ่อค้าไปเที่ยวรับซื้อเอามาจำหน่ายต่อไป "ผ้าม่วงทางกระรอก" เป็นผ้าชนิดหนึ่งที่ชาวเมืองนครราชสีมาทำขึ้นไว้จำหน่าย และใช้สอยกันในพื้นบ้านพื้นเมือง ไหมที่ทอโดยมากเป็นไหมที่ส่งเข้ามาจากต่างประเทศ เพราะเป็นไหมเส้นเล็กทอได้เรียบเสมอดี ไม่มีปม ทำง่าย เมื่อยกขึ้นเป็นผืนแล้วดูเรียบร้อยชั้นมันเงากว่าไหมพื้นเมือง แต่ความทนทานสู้ไหมพื้นเมืองไม่ได้ มีพวกชาวพม่ามารับซื้อส่งไปจำหน่ายในเมืองพม่า เป็นสินค้าอย่างหนึ่ง

หัตถกรรมพื้นเมืองที่สำคัญอย่างหนึ่งของชาวเมืองที่มีเชื้อสายเขมร ก็คือ การทำเกวียนเทียมโคหรือกระบือไว้ใช้เป็นพาหนะในการเดินทาง เกวียนที่ทำขึ้นมี 2 ชนิด คือเกวียนขนอนและเกวียนสาสี¹

3. การพาณิชย์กรรม เนื่องจากเมืองนครราชสีมาที่ตั้งอันเหมาะสม เป็นเมืองต้นทางของหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สามารถติดต่อค้าขายกับหัวเมืองในที่ราบลุ่มภาคกลางได้ นครราชสีมาจึงเป็นตลาดกลาง ทั้งรับซื้อและจำหน่ายสินค้าต่าง ๆ ไปตามตลาดย่อยทั่วทั้งภาค นอกจากนี้ การที่เมืองนครราชสีมาตั้งอยู่บนที่ราบสูงโคราชอันมีเทือกเขาคงพระยาเป็นที่หูกั้นการล้อมรอบภูมิภาคนี้เอาไว้ เป็นเหตุให้เมืองนครราชสีมาอุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาตินานาชนิด อันเป็นผลผลิตจากป่าราษฎรชาวเมืองนครราชสีมาจึงมีรายได้จากการค้าขายสินค้าเหล่านี้ รวมทั้งสินค้าที่เกิดจากผลผลิตทางการกสิกรรมและเกษตรกรรมอีกด้วย การค้าขายนั้นเป็นอาชีพของชาวจีนส่วนใหญ่ ซึ่งมักจะออกไปเที่ยวซื้อและตั้งร้านรับซื้อแลกเปลี่ยนสินค้า มี ชาว เขาสัตว์ เป็นคน

¹ คุรายละเอียดยุคเรื่องพาหนะในการเดินทาง.

สินค้าที่มีจำหน่ายซื้อขายกันในเมืองนครราชสีมาเอง และส่งลงมาจำหน่ายยัง
กรุงเทพฯ ๓ นั้น ได้แก่สินค้าจำพวกของป่าเป็นส่วนใหญ่ ดังมีรายการสินค้าต่อไปนี้ คือ

ไหม	หนังแรด
ขี้ผึ้ง	หนังโค
กำยาน	หนังกระปือ
ครึ่ง	หนังเสือ
ชัน	หนังงู
ลูกแมว	หนังฟาน
งาช้าง	หนังกวาง
นอแรด	กระดูกช้าง
เขากวางอ่อน	กระดูกเสือ
เขากวางอย่างกลาง	นํ้านมเสือ
เขากวางแก่	เอ็นกวาง
เขาทหาราย	คีมี่
เขาละโอง	คีโคป่า
เขากกระปือ	คิงู เหลื่อม
หนังหมี	นกกกระแต่น
หนังมีม	

สินค้าสำหรับใช้สอยในพื้นบ้านพื้นเมือง ได้แก่

น้ำมันสลอค	หีบฝ้าย
ไม้ไผ่ป่า	โกรกกรากเจาะไม้
ไม้เต็งรัง	ผาญไถนา
ไม้รวก	เสื่อลาย
ไม้แดง	ไต้

ไม้ขำว	เกวียนโค กระบือ
เสาเรือ	หวาย
หม่อมหลังคา	มิดตอก
กระดางใส่น้ำ	มิดเหน็บ
หม่อมอาหาร	มิดพร้าว
ไทรต่าง ๆ	ครุฑก้นน้ำ
พืชมอฉ่า	กระดาศขอย
ไผ่ป็นค้าย	

สินค้าบริโภคที่เกิดขึ้นในพื้นที่บ้านเมือง ได้แก่

น้ำอ้อย	พริก หอม กระเทียม
น้ำตาลทราย	ปูนแดง
น้ำตาลโตนด	สุกร
ถั่วริสง	เป็ด
ถั่วเขียว	ไก่ ¹
เกลือหุง	

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2/14 เรื่อง "พระพรหมภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑล
นครราชสีมา".

ลักษณะการปกครองเมืองนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมา ก่อนการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2435 นั้น เป็นหัวเมืองชั้นนอกซึ่งอยู่ห่างจากราชธานีออกไปเป็นระยะทางไกล มีเมืองขึ้นอยู่ในความปกครองของตนมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีแล้ว¹ และมีระดับความสำคัญในฐานะเป็นหัวเมืองโท² ฉะนั้นเมืองนครราชสีมาจึงมีผู้ปกครองและกรมการ เมืองทำหน้าที่แบบจตุสดมภ์ทั้งสี่ตามอย่างเมืองหลวง ในขณะที่หัวเมืองลาวอื่น ๆ ในภูมิภาคเดียวกันนี้ได้รับอนุญาตให้มีการปกครองตนเองตามประเพณีนิยมแบบลาวเวียงจันทน์แต่โบราณกาล ผู้ปกครองหัวเมืองเหล่านี้เป็นคนพื้นเมืองในท้องถิ่นที่สืบเชื้อสายกันมา มีการตั้งทำเนียบข้าราชการปกครองตามประเพณีนิยมโดยแบ่งตำแหน่งผู้ปกครองเมืองออกตามความสำคัญเป็น 5 ชั้น³ ดังนี้ คือ

1. คณะอาญาสี่หรืออาญาสี่ เป็นตำแหน่งผู้บังคับบัญชาสูงสุด มี 4 ตำแหน่ง ดังนี้ คือ เจ้าเมือง อุปฮาด (อุปฮาด) ราชวงศ์ และราชบุตร

¹ รong สยามานนท์, คำเนียร เลขะกุล และวิลาสว่างค์ นพรัตน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช, หน้า 22.

² กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1, หน้า 320.

³ ไพฑูริย์ มีกุศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 11-16.

(ดูรายละเอียดเรื่องตำแหน่งและหน้าที่ของข้าราชการปกครองหัวเมืองลาวตามประเพณีการปกครองหัวเมืองลาวเวียงจันทน์ ในภาคผนวก).

2. ตำแหน่งผู้ช่วยคณะอำนวยการ เป็นตำแหน่งผู้บังคับบัญชาชั้นรองลงมา มี 4 ตำแหน่ง คือ ทาวสุริยะหรือทาวชัตติยะ ทาวสุริโย ทาวโพธิสาร และทาวสิทธิสาร

3. ตำแหน่งชื่อบ้านข้างเมือง ถือว่ามีอำนาจรองจากคณะผู้ช่วยอำนวยการ มี 17 ตำแหน่ง ดังนี้ คือ เมืองแสน เมืองจันทร์ เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง เมืองคุก เมืองฮาม เมืองแพน นาเหนือ นาใต้ ซาเนตร ซานนท์ มหาเสนา มหามนตรีหรือมุนตรี ชำนาญพิชัย กรมเมือง และสุโผ

4. ตำแหน่งพิเศษ มีหลายตำแหน่ง แต่จะแต่งตั้งหรือไม่แต่งตั้งบางตำแหน่งก็ได้ ได้แก่ เพี้ยชาโนชิต ชาภูธร ราชท่างใจ คำมุงคุด เพี้ยชาบรมม เพี้ยชาคืนแทนแลนคืนเมือง เพี้ยชาหลาบคำ เพี้ยชามณเฑียร เพี้ยชาบุสม เพี้ยชามาตย์อาชาไนย เพี้ยแซกขวา เพี้ยแซกซ้าย เพี้ยศรีสุธรรม เพี้ยศรีบุญเฮือง เพี้ยอัครฮาด และเพี้ยอัครวงศ์

5. ตำแหน่งสำหรับหมุ่บ้าน มี 4 ตำแหน่ง เทียบได้กับตำแหน่งทางการปกครองในปัจจุบันดังนี้ คือ

ท้าวฝ่าย	เทียบเท่ากับตำแหน่ง	นายอำเภอ
ตาแสง	เทียบเท่ากับตำแหน่ง	กำนัน
พอบ้านหรือนายบ้าน	เทียบเท่ากับตำแหน่ง	ผู้ใหญ่บ้าน
จายบ้าน	เทียบเท่ากับตำแหน่ง	สารวัตรของหมุ่บ้าน หรือสารวัตรตำบล

หลังจากเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. 2369 แล้วอาณาจักรเวียงจันทน์ถูกตัดทอนอำนาจลง หัวเมืองต่าง ๆ ที่เคยขึ้นกับลานช้างก็กลับมาเป็นหัวเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ ทั้งนี้เพื่อมิให้เวียงจันทน์เป็นผู้นำในการกบฏหาหนทางการเมืองขึ้นมาได้อีก อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระบรมราชโองบายที่จะจัดตั้งหัวเมืองในแดนลานช้างและหัวเมืองบนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือขึ้นมา

ใหม่อีก นโยบายในการตั้งเมืองดังกล่าวมี 2 ประการ คือ โปรต ๆ ให้ท้าวเพี้ย¹ ที่ขอทรงคอกกรุงเทพฯ ในคราวเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ เป็นเจ้าเมืองใหญ่หน่อยตามบำเหน็จความชอบ เช่น ทรงตั้งท้าวเพี้ยเมืองยโสธรคนหนึ่งไปเป็นเจ้าเมืองหนองคาย เป็นต้น อีกประการหนึ่งก็คือ พระราชทานอภัยโทษให้ท้าวเพี้ยที่เคยเป็นพวกกับเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งท้าวเพี้ยเหล่านี้ได้เข้ามาอนนอมแต่โดยดี ถ้าท้าวเพี้ยผู้ใดมีสมัครพรรคพวก หรือสามารถเกลี้ยกล่อมผู้คนให้มารวมกันอยู่ ณ เมืองใดใดมาก ก็ทรงตั้งท้าวเพี้ยผู้นั้นเป็นเจ้าเมืองควยเหตุดังกล่าวมาแล้ว บ้านเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือขณะนั้นจึงเกิดขึ้นอย่างมากมาย จนอาจจะกล่าวได้ว่าอาณาเขตของไทยทางภาคนี้ได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางที่สุดอีกครั้งหนึ่ง อาจจะเป็นเพราะการที่บ้านเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือในรัชกาลนี้ได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง เมืองนครราชสีมาจึงต้องรับภาระเพิ่มมากขึ้นในการปกครองดูแลหัวเมืองเหล่านี้แทนกรุงเทพฯ ประกอบกับอาจจะเป็นเพราะวีรกรรมของชาวนครราชสีมาเมื่อเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ช่วยใหญ่กรุงเทพฯ สามารถปราบปรามพวกกบฏได้อย่างราบคาบทันท่วงที เมืองนครราชสีมาจึงได้รับการยกศักดิ์ขึ้นเป็นหัวเมืองเอก² ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง

การเกลี้ยกล่อมชาวลานช้างซึ่งหลบหนีไปซุกซ่อนอยู่ ณ ที่ต่าง ๆ เพื่อหลบหนีภัยสงคราม ใน พ.ศ. 2369 นั้นได้เริ่มกระทำมาตั้งแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ-

¹ ตำแหน่งข้าราชการปกครองหัวเมืองลาว ตามประเพณีการปกครองของหัวเมืองลาวลานช้าง หมายถึงตำแหน่งตั้งแต่เมืองแสนลงมาจนถึงชาบัพพิต ถือเป็นตำแหน่งรองจากคณะผู้ช่วยอาชญาสี่ เรียกว่าตำแหน่งชื่อบ้านช้างเมือง.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5-8 แผ่นเอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ที่ สบ. 2.56/40 เรื่อง "ตอบปัญหาทางโบราณคดีของสยามสมาคม เรื่องอธิบายชื่อเมืองในภาคอีสาน".

นึ่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังคงมีบรรดาท้าวเพี้ยหัวเมืองลาวตาง ๆ ขออนุญาตตั้งเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือขึ้นอีกเรื่อย ๆ กรุงเทพฯ ในเวลานั้นคงถือหลักเพียงแต่ว่า ประการที่ 1 ที่ตั้งของเมืองมีจริงหรือไม่ ประการที่ 2 คือผู้ขอตั้งเมืองมีสมัครพรรคพวกและพาหนะพอที่จะปกครองได้หรือไม่ และประการที่ 3 คือ ไม่มีผู้ใคร่คัดค้าน ดังนั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเกิดมีเมืองตั้งขึ้นใหม่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกหลายเมือง ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขั้นแรกก็ทรงทำตามแบบอย่างการตั้งเมืองในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่เมื่อรู้ความจริงว่าบ้านเมืองที่รกร้างว่างเปล่ามาตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นหมดไปนานแล้ว การขอตั้งเมืองในภายหลังจึงเป็นแต่การขอมีอำนาจเหนือตัวบุคคลอันอยู่ในท้องถิ่น ๆ เท่านั้น รัชกาลที่ 5 จึงมีพระราชดำริสั่งให้จัดการตั้งเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกต่อไป

ลักษณะการปกครองเมืองนครราชสีมาก่อนการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคใน พ.ศ. 2435 นั้น อาจกล่าวได้ว่า มีผู้ปกครองเมืองซึ่งได้รับแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ ตามธรรมเนียมการตั้งผู้ปกครองเมืองพระยามหานครนั้น พระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งเจ้านายในราชวงศ์ หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้ออกไปปกครอง เพื่อพระราชทานให้เป็นความดีความชอบในการปฏิบัติราชการ¹ นอกจากนี้ยังมีกรมการเมืองซึ่งจัดลักษณะตามแนวเดียวกับราชธานี คือมีผู้ปฏิบัติหน้าที่จตุสดมภ์ทั้งสิ้น เป็นผู้ช่วยเจ้าเมืองในการทำหน้าที่บริหารราชการปกครองหัวเมืองนั้น ๆ เนื่องจากเมืองนครราชสีมาจัดว่าเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือ จึงต้องขึ้นอยู่กับเสนาบดีมหาดไทย ตาม

¹ ควอวิช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์, หน้า 166.

ลักษณะการปกครองหัวเมืองซึ่งได้ใช้ปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นราชธานี กล่าวคือ แบ่งหัวเมืองให้อยู่ในบังคับของเสนาบดี 3 ตำแหน่ง ได้แก่ เสนาบดีมหาดไทย เสนาบดีกลาโหม และเสนาบดีกรมท่า ¹

กล่าวโดยสรุป เมืองนครราชสีมาก่อนการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ยังคงอยู่ในฐานะหัวเมืองเอกที่มีอำนาจการปกครองและมีอิทธิพลทางการเมืองสูงสุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังที่เคยเป็นมาแต่ก่อน

ศูนย์วิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กระทรวงมหาดไทย, รายงานประชุมเทศบาล รัตนโกสินทร์ 116,
หน้า 2.